

Twijfel en verwondering.
Het lot van een filosofische tweeling in onze tijd

Essay voor de Serge Heederik Prijs 2004

door

Rutger Claassen

I

De televisie staat aan. Politici, journalisten en commentatoren trekken avond aan avond aan ons voorbij. Met grote stelligheid verkondigen ze hun meningen. Meningen die op elkaar botsen, elkaar ontwijken, langs elkaar heen vliegen. In de debatten lijkt er geen ruimte voor twijfel. Ik zet de televisie uit. Is de stelligheid schijn, een methode, een pose; of is zij stevig gefundeerd in de geesten van hen die zich in het debat mengen? Is er wel plaats voor twijfel? En voor verwondering?

Verwondering en twijfel, vaak gebruikte begrippen om uit te leggen wat filosofie is en waarom we eraan zouden moeten doen. ‘Filosofische twijfel’ is een speciaal soort twijfel, de eerste stap op weg naar nieuwe inzichten; ‘filosofische verwondering’ idem. Verwondering en twijfel zijn een tweeling, die samen waken over de geboorte van nieuwe filosofie. Zij staan aan het begin van alle filosofie en zijn haar bron: eerst moet er twijfel of verwondering zijn, dan pas komt de filosofie op gang. Als waar is wat velen zeggen, dat filosofie vandaag de dag populair is, *trendy*, in de mode; dan moet ons mentaal klimaat wel vergeven zijn van twijfel en verwondering. Maar is dat het geval? Laten wij ons in ons leven leiden door twijfel en verwondering? Is de tijdgeest daadwerkelijk filosofisch? Wat zijn twijfel en verwondering eigenlijk? Is er een verschil tussen beide?

De filosofische tweeling lijkt op het eerste gezicht sprekend op elkaar. Maar wie scherper kijkt, ziet toch verschillen. Als eerste bepaling kunnen we zeggen dat we in de verwondering één op één tegenover een voorwerp staan; het voorwerp van onze verwondering. Dat voorwerp beantwoordt niet aan onze verwachtingen, het daagt ons uit, maakt ons sprakeloos. Een wonder. De twijfel kan daar niet aan tippen; hij is veel bescheidener. Twijfel is het heen en weer slingeren tussen twee of meer voorwerpen (gedachten, handelingsopties), de voorwerpen van onze twijfel. Het speelveld is al beperkt, het kader gegeven, de alternatieven bekend. ‘Ik twijfel nog of ik dit zal doen of dat.’ Laten we deze eerste bepaling onderzoeken en nagaan of onze tijd beantwoordt aan de lokroep van beiden.

~

Irak. Politieke filosofie met de voeten in de modder van het Midden Oosten. Wel of niet aanvallen? Wel of niet? Twijfel.

Waarom leven wij in een wereld van fundamentalisten; islamitische of republikeinse, politieke of religieuze? Verwondering.

~

II

De twijfel valt uiteen in twee soorten: twijfel wat te doen en twijfel wat te denken. De eerste soort noem ik *handelingstwijfel*. Hij is het meest bekend in onze dagelijkse ervaring. Welke studie of welk beroep moet ik kiezen? Zal ik vandaag naar de stad gaan of niet? Moet ik mijn vrienden dit vertellen? Welke jas trek ik aan? De twijfel komt op als er een keuze gemaakt moet worden, een beslissing geforceerd; eigenlijk is er geen

tijd voor twijfel. De twijfel dwingt zichzelf naar een doorbraak, verlangt naar een einde, een verlossing. Zolang de twijfel heerst is er ongemak. Hij suggereert een norm, regel of besluit, ergens eerder aangenomen. Zó zouden we het doen, een heldere lijn, nu niet meer daarvan afwijken. Maar dan toch, twijfel. Zijn de principes voldoende; de regels, afspraken, besluiten? Kunnen we onder de verantwoordelijkheid uit opnieuw alles open te gooien, aan alles te twijfelen? Kunnen we de twijfel van tevoren wel uitsluiten?

De *gedachtentwijfel* mist de urgentie van de handelingstwijfel. Op afstand van de druk van het bestaan oefent hij zijn invloed uit. Toch kan hij ons onder even grote spanning zetten. De opgave ‘onbetwifelbare opvattingen’ te hebben is voor menigeen een loden last. De meest bekende en meest verstrekkende vorm van gedachtentwijfel is de filosofische of radicale twijfel. Descartes, algemeen erkend meester van de filosofische twijfel, besloot aan alles te twijfelen. Het verlangen naar zekere kennis was zijn motivatie tot het opnemen van de twijfel. Maar ook hier moeten we door de twijfel heen; hij is een noodzakelijke voorwaarde voor kennis, maar we kunnen niet in haar blijven hangen. Weliswaar is er geen directe handelingsnoodzaak, zoals bij de handelingstwijfel, maar ook de gedachtentwijfel is geen luilekkerland, waar we eeuwig vrijblijvend mogen rondhangen. Uiteindelijk moeten we verder, van hier, naar nieuwe gronden. Wel mogen we soms terugkeren op onze schreden en opnieuw twijfelen; aangenomen uitgangspunten weer ter discussie stellen. Een bekende, enigszins filosofisch aangelegde politicus zei eens, toen hij geconfronteerd werd met het feit dat hij van mening was veranderd (een politieke doodzonde): ‘Dat is voortschrijdend inzicht.’

Is *radicale twijfel* wel mogelijk? De radicale twijfel is een poging te ontkomen aan het normale karakter van twijfel. In normale twijfel twijfelen we immers tussen verschillende objecten, terwijl de radicale twijfel alle objecten onder verdenking plaatst. Hij breekt het beperkte speelveld open dat kenmerkend is voor gewone vormen van twijfel, wil zich geen vooraf omschreven keuze laten aanpraten. Maar kan dat wel? Descartes bijvoorbeeld verlangde naar een onwrikbaar fundament voor kennis, iets dat hij zeker kon weten. Daarmee was zijn zoektocht door de twijfel een gerichte: dat wat eruit moest komen, moest de vorm hebben van zekere kennis. Dat doel stelde hij niet ter discussie, daaraan twijfelde hij niet. Het fundament van zijn systeem is dus niet het beroemde ‘cogito’, zoals normaal wordt gedacht, maar wat daaraan vooraf ging: de overtuiging dat zekere kennis bestaat en voor hem te vinden is. Net zoals Descartes lijken ook wij in de twijfel altijd al op zoek naar iets bepaalds. Onze intuïties over de vorm van het antwoord zijn misschien nog onhelder, of onbewust, maar helemaal zonder intuïties lijken we het niet te kunnen doen. Maar juist omdat het moeilijk is grip op die intuïties te krijgen, lukt het zelden ze te betwijfelen; ze ontsnappen al snel aan de twijfel. Filosofische twijfel is de poging ook hen aan de twijfel te onderwerpen.

De populariteit van de filosofie wordt meestal verklaard door te wijzen op het ‘levensbeschouwelijk vacuüm’ waarin wij leven. De georganiseerde godsdienst is sinds de jaren zestig en zeventig voor de meeste mensen geen bron van zingeving meer. Het politieke substituut van het marxisme (opium van het volk!) is inmiddels ook van het toneel verdwenen. Wat rest ons? Voor hen die gruwen van spirituele en esoterische wegen is de (populaire) filosofie hét alternatief, sterker, de laatste vluchtheuvel. Zij is een traditie van rationele antwoorden op de grote vragen, niet dogmatisch maar relatief

bescheiden in haar pretenties. Verder strekt haar tot voordeel dat bij de antwoorden van de grote filosofen ‘voor elck wat wils’ zit... Maar is dit de filosofie van het – zo radicaal mogelijk – twijfelen aan alle zekerheden van dit bestaan? Of is het een collectie mooie antwoorden, waar je je behaaglijk tegen aan kunt schuren? Komen wij in de overvloed aan filosofieën nog wel toe aan filosofie?

De suggestie is dat de populaire filosofie de ‘echte’, twijfelende filosofie misbruikt voor haar eigen, onbetwifelbare doeleinden; persoonlijke zingeving, het opvullen van een vacuüm, het bieden van houvast. Maar heeft de ‘echte’ filosofie niet zelf de aanleiding gegeven voor dit misbruik? Suggereert zij zelf niet dat de twijfel zo snel mogelijk moet worden verlaten? Net zoals in televisie-debatten de deelnemers zonder twijfel hun opinies de lucht in slingeren, zo debatteren de filosofen over de grote vragen van het bestaan. Deze parallel stemt tot nadenken. Om tot groter inzicht te komen heeft de filosofie haar toevlucht al snel gezocht in de methode van strijd, argumentatie en debat. Zij heeft de ambitie om radicale twijfel te uiten opgegeven; in plaats daarvan kwam de gewone, niet-filosofische twijfel. De echo daarvan klinkt nu door in onze gewoonten en instituties. Met de democratisering kwam het algemene debat; iedereen heeft recht op spreektijd, de microfoon staat open. In dat debat is voor twijfel geen ruimte. De toeschouwers mogen twijfelen, de deelnemers onder geen beding. Aangezien wij allemaal deelnemers zijn, is de twijfel geminimaliseerd. Het is deugdzaam niet te twijfelen, maar je zo snel mogelijk in de strijd te storten. Dit ethos van het debat roeit de twijfel uit.

~

Hoeveel zijn wij verplicht te geven aan onze naasten? Maken we hen niet lui door ze te geven van ons brood? Twijfel.

Waarom lukt de één wel wat de ander niet lukt? Waartoe de verschillen tussen mensen? Vanwaar die gevoelens van plicht en medeleven; maar ook soms van harde onverschiligheid? Verwondering.

~

III

De verwondering gaat dieper dan de twijfel. Zij gaat aan de twijfel vooraf. Terwijl de twijfel zich concentreert op alternatieven, mogelijkheden afweegt, antwoorden onderzoekt, is de verwondering daar nog helemaal niet aan toe. Zij staat aan het begin, het moment vóór het onderzoek en het afwegen, is enkel zichzelf – verwondering. Zij staat tegenover haar object, nog vol onschuld en zonder oordeel, leeg, met enkel de betrokkenheid op dat object. Zij denkt er nog niets van maar het laat haar niet los. Het zoeken van antwoorden, dat vroeg of laat op de verwondering volgt, staat haar vijandig tegenover. Geen opluchting en bevrijding, zoals bij de twijfel, maar een verdrietig gemis. Ingekapseld in verklaringen wordt de verwondering gewurgd en sterft een langzame dood.

Verwondering wordt vaak geassocieerd met kinderen. Het officiële doel van de opvoeding tot volwassene is het afleren van de *kinderlijke verwondering*. De officiële

leer is dat verwonderen een kenmerk is van onrijpheid: je weet het nog (!) niet, je moet het nog leren. Wie eenmaal is ingewijd in de geheimen van het leven, verwondert zich niet meer. De filosofie heeft altijd tegen deze leer geprotesteerd. Het gaat haar erom dat wat vanzelfsprekend is, opnieuw te ervaren als wonderbaarlijk. Het vasthouden, of liever terugroepen van deze kinderlijke houding, is precies het begin van de filosofie. Is dat wat we zien wel werkelijk zoals het zich aan ons voordoet? Hoe weten we dat? Waarom is het zo als het is? Zal het altijd zo blijven? Had het ook anders kunnen zijn? Het is gemakkelijk dergelijke vragen niet te stellen en de dingen voor zichzelf te laten spreken; de heersende interpretatie te aanvaarden. De verwondering wil die interpretatie openbreken, is daarom ook gevaarlijk.

Hieruit blijkt al dat de *filosofische verwondering* iets wezenlijk anders is dan de pure en radicale kinderlijke verwondering. Die laatste kent geen ‘heersende interpretatie’, maar alleen... alleen de verwondering zelf. Omdat de volwassen, filosofische verwondering een overwinning is op de vanzelfsprekendheid, kent zij deze frisheid van het kinderlijke niet. Zij is zich bewust van de strijd die ze heeft moeten leveren; staat nu eindelijk alleen voor het voorwerp zelf, heeft de interpretaties achter zich gelaten; is zich bewust dat deze haar elk moment weer kunnen bespringen. De verwondering bestaat voor ons bij gratie van een bepaald kenmerk van het voorwerp, dat niet aan onze verwachtingen voldoet. Bijvoorbeeld doordat de heersende interpretatie opeens een tegenspraak blijkt te bevatten, of een lacune. Onze verwondering is gewekt (moest gewekt worden) door dit onverwachte. Maar het onverwachte bestaat bij gratie van verwachtingen – die we al hebben. Voor een kind daarentegen is het bestaan van het voorwerp zelf al genoeg reden tot verwondering. De filosofische pretentie terug te keren naar de kinderlijke verwondering is dus problematisch. Zoals het moeilijk blijkt radicaal te twijfelen, zo is ook radicale verwondering een opgave; de opgave zoveel mogelijk achter ons te laten, zelfs de redenen die de verwondering wekten, en zonder verwachtingen het voorwerp van onze verwondering te confronteren.

Meer nog dan de twijfel is de verwondering afwezig in de filosofie. Dat ligt voor een deel aan de aard van de filosofie. Net als de twijfel moet ook de verwondering zijn verdwenen voordat filosofie-als-product de wereld in geslingerd kan worden. Verwondering en twijfel zijn katalysator, aanjager van een denkproces, geen onderdeel van het eindresultaat. Mijn verwondering over de rol van verwondering en twijfel in onze wereld heeft plaats gemaakt voor dit essay. Zij is niet meer (misschien komt zij terug; wie weet). Maar ook als katalysator is de verwondering vaak afwezig. De twijfel slaat gemakkelijk toe, keert regelmatig terug. Hij is een methode, een instrument, dat we tot op zekere hoogte uit de kast kunnen pakken wanneer we haar nodig hebben. De filosofische verwondering daarentegen is eerder een houding, en alleen als we ons deze houding hebben eigen gemaakt kunnen we haar als instrument gebruiken. Maar zelfs dan nog lijkt zij ons vaak te ontsnappen. De verwondering is niet op afroep beschikbaar. Als zodanig heeft zij banden met het mystieke, met openbaring. Een moment van verwondering tilt ons even op uit het alledaagse, laat zich voelen als wonderbaarlijk.

Maar er is nog een reden. De afwezigheid van verwondering vinden we terug in het moderne leven. De filosofie deelt hier in de tijdgeest. We zijn niet verwonderd; we zijn cynisch. Niets is verwonderlijk, alleen al omdat dat zou getuigen van een hopeloze

naïviteit – een doodzonde waar we niet van beschuldigd willen worden. Het ‘alles is mogelijk’ is ons adagium; hoe kan iets ons dan nog verrassen? Verwondering vindt haar oorsprong in het ontmoeten van een wonder, ‘iets dat men niet kan verklaren.’ Welnu, we kunnen alles verklaren, althans dat is de pretentie; zowel in de filosofie als in de wetenschappen, en ook aan de borreltafel. ’s Avonds laat treuren we wel eens weemoedig over het gemis aan verwondering, maar de volgende dag gaan we rationeel aan de slag met onze opdracht – alles verder te ontleden. De filosofie heeft ook hier de ambitie opgegeven radicaal te zijn; niet graag blijft zij hangen in de marge van de onverklaarbaarheid; liever gaat zij mee met de moderne droom van rationele kennis. Zoals de twijfel zijn negatie vindt in de stelligheid, zo vindt de verwondering haar ontkenning in onverstoorbaarheid – de houding dat we alles kunnen verwachten.

~

Wat moet ik doen met mijn leven? Wat wil ik gedaan hebben voor ik sterf? Voor wie of wat moet ik mij inzetten? Is er een God en maakt dat iets uit? Twijfel.

Wat is dit wat wij leven noemen? Een paard van Troje of een werkelijk geschenk? Is er iets dat ik heb gemist, was ik per ongeluk afwezig bij de uitreiking van de sleutels tot dit raadsel? Verwondering.

~

IV

De voor de hand liggende vraag is of de afwezigheid van filosofische, radicale twijfel en verwondering een probleem is. Om tot resultaten te komen, moeten we immers de twijfel én de verwondering achter ons hebben gelaten. Thuis mogen we twijfelen en ons verwonderen; maar zodra we de publieke arena betreden, moeten we de privé-inspiratie die zij ons boden vergeten. Anders wordt ons debat zinloos, zo luidt de tegenwerping die we hier ontmoeten. Deze tegenwerping is de uitdrukking van een overtuiging die diep geworteld is in onze cultuur: dat strijd – de tegenstelling van stellige meningen – de meest vruchtbare manier is om tot resultaten te komen. Bijvoorbeeld tot waarheid of inzicht. Deze vooronderstelling van de vruchtbaarheid van het agonistische, van het argument, beheerst ons hele denken. In wetenschap, rechtszaal, politieke arena, het intellectueel debat; dit is het organisatieprincipe dat de verwondering en de twijfel uitroeit. Die passen niet in de opzet van haar evolutionistisch model. Een ‘survival of the fittest’ verdraagt geen dagdromers en twijfelaars.

Een merkwaardige paradox wordt hier zichtbaar: de openheid van de strijd (elke nieuwe verkiezing of debat kan immers door weer iemand anders gewonnen worden) vereist mentale geslotenheid van de deelnemers. De ‘invisible hand’ doet haar werk uitsluitend bij gratie van ieders consequente individuele verdediging van zijn eigen wereldbeeld. Daarom ook is voortschrijdend inzicht verboden; twijfelende deelnemers maken debat onmogelijk. Strijd is weliswaar gebaat bij een bepaald soort twijfel: de twijfel aan de juistheid van de beweringen van de ánder. Maar dat is geen twijfel; dat is kritiek. We voelen dan immers niet de voor twijfel karakteristieke pijn van het heen en weer geslingerd worden (die voelt alleen de toeschouwer), de pijn is passief geworden.

Filosofische twijfel vereist zoals we hebben gezien het openbreken van het speelveld; de poging zelfs de meest fundamentele intuïties achter te laten.

Ook in nog een ander opzicht staat de strijd vijandig tegenover de filosofische tweeling. Effectiviteit, zo menen we, vereist dat we doorbouwen op de huidige stand van kennis; dat we de geboekte resultaten van onze voorgangers overnemen en verder gaan waar zij zijn gestopt. Omdat twijfel en verwondering teruggaan naar het begin, verwerpen zij alles wat tot nu toe bereikt is en beginnen zelf opnieuw het fundament te bouwen. Zonderling inefficiënt, vanuit moderne ogen (reden te meer waarom de filosofie zelf slechts zelden het kan opbrengen zo te werk te gaan). Maar waarom zoveel vertrouwen in de traditie? Het is een merkwaardige illusie dat het werkelijk niet uitmaakt hoe het fundament eruit ziet waarop je een huis wilt bouwen.

Wat is er mis met de vooronderstelling dat strijd vruchtbaar is? Waarom zouden verwondering en twijfel nog iets kunnen toevoegen aan onze praktijken? Niets meer of minder dan de legitimatie van een filosofische levenshouding staat in de beantwoording van deze vraag op het spel.

De positieve waarde van deze twijfel lijkt in een moderne levenswijze dubieus; daarin is hij een onaangenaam en hinderlijk oponthoud op weg naar resultaten. Deze visie berust echter op een misvatting: de handelingsnoodzaak van de handelingstwijfel wordt geprojecteerd op de filosofische gedachtentwijfel. Alsof het debat dwingt tot een onmiddellijke beslissing zonder enige reflectie. De grote haast van het moderne handelen verraadt zich in de weigering de filosofische twijfel toe te laten. De eerste positieve waarde van de twijfel ligt daarmee in de momenten vóór het oordeel, de beslissing, het doorhakken van de knoop: daar brengt hij *bezonnenheid*. In het uitstellen van het oordeel, het trage denken ligt filosofische deugd. Nooit is dit actueler geweest, nu het denken steeds sneller gaat en de zorgvuldigheid lijdt onder deadlines van allerlei soort. De twijfel staat hier voor de mogelijkheid betere oordelen te vellen. Een tweede waarde ligt ná het oordeel. Daar staat de twijfel voor de *tragiek van het opgeofferde alternatief*; dat wat niet gekozen is, verloren heeft in de strijd en moet worden opgegeven. De twijfel brengt de dualistische aard van de werkelijkheid tot uitdrukking: tegen de eenduidigheid, voor het besef dat vele keuzes tragisch zijn. Hier is de twijfel niet zozeer functioneel, als wel uitdrukking van een levenshouding. De illusie dat er één juiste beslissing is wordt door hem ontmaskerd, het gevoel voor het dilemma verscherpt.

De verwondering is radicaler nog dan de twijfel. Zij staat ten eerste voor de *intrinsieke waarde van het aanschouwen*, van het enkel beschouwen en het niet-doen. Zij wil zo lang mogelijk blijven bij de eigenheid van het ding zelf, zonder dat het bedekt is met lagen van verklaringen. Daarmee keert zij zich tegen de de pretentie van rationaliteit – het voortdurende verklaren en opdoen van kennis. Ten tweede keert de verwondering zich tegen de resultaat-gerichte zakelijkheid van onze tijd; de pretentie van maakbaarheid – het gebruik van kennis voor eigen doeleinden – probeert zij te temperen. Zij relativeert niet alleen de strijd, maar het hele handelen; zij probeert niet eens methodisch te zijn. De passiviteit is hier positief geworden: omgeslagen in de waarden van *openheid en ontvankelijkheid* voor dat wat gegeven is. Soms is die openheid zelfs dankbaarheid; verwonderen en bewonderen zijn etymologisch en praktisch verwant. In elk geval richt zij ons op het andere in plaats van op onszelf, en op

het ontvangen (receptie) in plaats van het maken (productie). De verwondering cultiveert de onschuld die nodig is om nog verrast te kunnen worden en de bescheidenheid die nodig is om het onverklaarbare een plaats te geven.

~

Opnieuw twijfelen en alles ter discussie stellen? Of liever die beerput niet opentrekken en doorgaan op het ingeslagen pad? De twijfel slaat terug op zichzelf. Twijfel.

Vanwaar die die wonderlijke mogelijkheid plezier te beleven aan de ontmoeting met iets onverwachts? Verwondering.

~

V

Twijfel en verwondering nodigen uit tot gesprek, niet tot debat; tot dialoog, niet tot discussie; tot meedenken in plaats van tegendenken en zoeken in plaats van strijden. De eerste principes van de filosofie zijn in strijd met de eerste principes van ons hedendaagse denken en handelen. Het is niet verwonderlijk dat vooral de eindresultaten van de filosofie bewonderd worden, de filosofie-als-product, en niet de filosofische houding zelf, de filosofie-als-proces. Het ons eigen maken van deze houding is een uitdaging die niet zo goed past bij onze manier van leven. Juist daardoor biedt zij echter het beste recept voor de onbevredigende kanten van ons bestaan. Filosofie als therapie van de moderniteit? Wellicht. In ieder geval een poging de werkelijkheid tegemoet te treden zonder haar direct te beoordelen of instrumentaliseren; opnieuw te beginnen in plaats van te accepteren zoals het is; te onderzoeken in plaats van te gebruiken.

Zou de filosofische tweeling een plaats kunnen krijgen in onze geesten en in onze instituties? Spreekt hun roep om erkenning ons aan? We hoeven niet bang te zijn, natuurlijk zullen zij onze levens niet lamleggen. De verwondering leidt via de twijfel altijd toch weer tot een stellingname en zelfs tot handelen; daarvan kunnen we zeker zijn. Het is ons lot altijd weer te oordelen en handelen – te zeer zijn wij mens om dat te kunnen laten. Maar het zal dan wel een onverklaarbaar en onverwacht ánder soort denken en handelen zijn. De tweeling laat zijn sporen na.